

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Р.Я.Пиріг*

«БІЛИЙ КЕНТАВР УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА»: ДО ПРОБЛЕМИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Предметно аналізується нетиповий для сучасної російської історіографії підхід до висвітлення постаті останнього українського гетьмана П.Скоропадського та публікації його мемуарної спадщини. Доводиться, що надмірна глорифікація визначної особи призводить до творення нових міфів та деперсоніфікації історичного процесу.

Постать останнього українського гетьмана Павла Скоропадського стала помітним дослідницьким об'єктом сучасної російської історіографії. Діапазон його оцінок як державного, політичного і військового діяча досить широкий. Від властивих ще радянському періоду кваліфікацій «реставратора буржуазно-поміщицького монархізму» до надмірних глорифікацій. Безперечно, і сьогодні не бракує принизливо саркастичних визначень на кшталт: гетьман – «туземний вождь», «природний» германофіл¹, «опереткове, маріонеткове гетьманство», «циркова вистава»² тощо. Частина дослідників вважають П.Скоропадського українсько-російським патріотом, чий «колабораціонізм вимушений», а його внесок у формування антибільшовицького фронту переважає «самостійницькі» домагання³.

Загалом у сучасній російській історичній літературі при висвітленні образу П.Скоропадського простежується кілька тенденцій. Перша – майже повна відмова від сформованого російською міжвоєнною мемуаристикою, насамперед А.Денікіним, постаті гетьмана як «українського шовініста», «самостійника», «другого Мазепи»⁴, і зарахування його до білого руху⁵. Друга – поява доволі об'єктивних оцінок П.Скоропадського у працях науковців з історії громадянської війни на Півдні Росії⁶. Третя – міфологізація образу гетьмана під гаслом «сказати правду». Саме остання й стала спонукальним мотивом підготовки даної публікації.

Слід відзначити, що новітня регенерація інтересу інтелектуальної публіки до творчості М.Булгакова, особливо роману «Біла гвардія» та знятого за його мотивами кінофільму «Дні Турбіних», справляють досить помітний вплив на формування сучасного бачення постаті П.Скоропадського. Неприхильні до українського гетьмана російські історики не втрачають нагоди акцентувати «комізм його обрання у цирку», «оперетковість» Української Держави (офіційна назва якої незмінно береться в лапки!), кваліфікуючи тодішню Україну як «германштат», «шущтатен» тощо.

Серед різноманітної російської «гетьманознавчої» літератури особливо вирізняється книга О.Смирнова «Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского», що вийшла друком у Москві 2008 р.⁷ По-перше, він чи не єдиний із російських авторів виступає палким адептом українського гетьмана. По-друге, намагається захистити його честь і гідність від огудження М.Булгаковим. По-третє, презентує себе першопрохідцем, що відкриває

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

правду «про долю цієї незвичайної людини». І, нарешті, здійснює благородну місію – «вперше» публікує спогади П.Скоропадського.

Незважаючи на численні монографії, статті, матеріали наукових конференцій, докторські й кандидатські дисертації про гетьманську державу, які з'явилися останнім часом в Україні, вихід у Росії книги із задекларованими науковими та публікаторськими цілями можна було б тільки вітати. Однак ретельне ознайомлення з цим виданням переконує не лише у непрофесійності історика О.Смирнова, але й у недобросовісності його як археографа.

Відразу зазначимо, що ця книга зовсім не є розлогим авторським дослідженням життя і діяльності П.Скоропадського. Це – простенький археографічний проект, публікація спогадів гетьмана з невеликою передмовою укладача під багатообіцяючою й дещо епатажно-публіцистичною назвою «Правда про гетьмана Скоропадського, або «Білий кентавр» українського козацтва».

Насамперед, упадає в очі самореклама О.Смирнова як нібито першопрохідця у цій темі. Він стверджує, що ім'я гетьмана П.Скоропадського згадується лише у зв'язку з романом М.Булгакова «Біла гвардія» та кінофільмом «Дні Турбіних». Із чим частково слід погодитися. А от наступний пасаж сприйняти аж ніяк не можна: «Більше нічого про цю людину і державного діяча часів Великої Смути початку ХХ ст. практично невідомо. Ані українські, ані російські письменники й історики постаті «ясновельможного пана гетьмана» більше не торкалися»⁸. А, відтак, саме О.Смирнову довелося взяти на себе непросту місію – «сказати правду» про останнього українського гетьмана.

Способом реалізації авторського задуму є захист П.Скоропадського насамперед від головного джерела його гротескного зображення – письменника М.Булгакова. Це принципово відрізняє О.Смирнова від багатьох російських авторів, які нерідко екстраполюють на гетьмана та його оточення образи персонажів булгаковської белетристики та драматургії.

Для більшої контрастності постатей гетьмана й письменника, ницості останнього автор наголошує, що в той час, коли «засновник суверенної української держави і гетьман запорізького козацтва успішно займався стратегічним державним будівництвом», М.Булгаков «лікував тихенько венеричні хвороби й знати його ніхто не знав». При цьому О.Смирнов відмовляє письменникові у художньому зображенні пережитих ним подій і переконує читача, що М.Булгаков «виконував замовлення радянської влади, що лягло важким гріхом на його совість»⁹.

Тепер докладно розглянемо, як О.Смирнов шляхом «говоріння правди» очищує постать П.Скоропадського від огудження М.Булгаковим та ін. Детальне вивчення змісту передмови дає підстави стверджувати, що її автор узявся за висвітлення теми, якою він предметно і досконало не володіє. Тому кожна сторінка рясніє плутаними формулюваннями, неваженими оцінками, фактологічними неточностями, сумнівними відомостями тощо. Як наслідок, у своїх намаганнях обілити П.Скоропадського О.Смирнов так далеко зайшов у глорифікації цієї постаті, що здивував би найпалкіших прихильників гетьмана.

Примітно, що задля піднесення постаті П.Скоропадського автор навіть приносить у жертву своє несприйняття української державності як такої. Нагадаємо, що книга має назву «Проект «Україна», или Звёздный год гетмана Скоропадского» – уже першим словом автор підкреслює, що насправді, мовляв, ніякої України не було, а був такий собі «проект», причому відомо, чий – німецький.

Проте у тексті О.Смирнов неодноразово акцентує увагу на самостійності України – «суверенну Україну офіційно визнали 30 держав світу», П.Ско-

ропадський – «засновник суверенної української держави»¹⁰. А от в іншій його книзі – «История Южной Руси», – яка вийшла одночасно з рецензованою, читаємо зовсім протилежне. Автор таврує українських істориків за те, що вони замовчують типово маріонетковий характер УНР і гетьманату П.Скоропадського. Останній, мовляв, ще й називався пишномовно – «Державою»! Німці ж – справжні творці таких «держав» – презирливо визначали їх як «шущштатен» (буферні утворення)¹¹.

Доволі плутаними є і твердження О.Смирнова щодо моделі гетьманської держави. Він вважає, що «Скоропадський встановив практично абсолютну козацьку монархію»¹². На наш погляд, таке визначення не відповідає ані формі, ані змісту гетьманату як державного утворення. Щодо «козацької монархії», то це термінологічна новація О.Смирнова. Адже гетьманати XVII–XVIII ст. були виборними, напівреспубліканськими. Правління ж П.Скоропадського не було монархічним, а держава – козацькою. А про абсолютну монархію, тобто, необмежену владу гетьмана, уже й годі говорити. Що то за монарх, який без згоди (дозволу) представників іншої держави не міг призначити уряд, створити армію, оголосити вибори до сейму і т.д.

Для підтвердження монархічних претензій П.Скоропадського О.Смирнов переконує читача, що спеціальним законом від 1 серпня 1918 р. «гетьман затвердив спадковість вищої державної влади по родству»¹³. Очевидно, автор в очі не бачив цього закону, який він називає універсалом. Але головне – він абсолютно перекручує його суть. Ні про яку династичну спадковість гетьманської влади там не йшлося. Навпаки, за цим актом, який мав офіційну назву «Тимчасовий закон про верховне управління державою», на випадок смерті або важкої хвороби глави держави утворювався своєрідний тріумвірат – колегія верховних правителів: один від гетьмана, другий – від уряду й третій – від сенату¹⁴. За весь час правління П.Скоропадського цей закон вступав у дію лише один раз – під час його візиту до Німеччини¹⁵.

О.Смирнов стверджує, що за певних умов гетьман «запорізького козацтва XX ст.» міг би бути «багатообіцяючим монархом»¹⁶, тобто, його правління визнає перспективним. Водночас у вже цитованій іншій праці знаходимо: «Навіть дивно читати в українській сучасній історичній літературі про якусь «консервативну перспективу», пов'язану з «державою» гетьмана Скоропадського. Це не більше, ніж черговий міф, причому низькопрофесійний»¹⁷. Залишається загадкою: як такі діаметрально протилежні погляди укладаються в історичній свідомості одного й того ж автора? Очевидно, усе залежить від цільового призначення його творів. Наприклад, одні – українофільські – для обґрунтування «зіркового часу» гетьмана П.Скоропадського, інші – українофобські – для доведення того, що ані за гетьманату, ані раніше держава Україна не існувала, а була суто «Южная Русь».

Питання про легітимність гетьманської влади П.Скоропадського пояснюється О.Смирновим досить суперечливо. Так, він наголошує, що той був нащадком хоч і бокової гілки, але все ж гетьманського роду. А далі наводить украй сумнівні відомості про те, що у 1908–1909 рр., під час відзначення двохсотліття Полтавської битви, імператор Микола II, пам'ятаючи про вірність Івана Скоропадського Петрові I, запропонував його нащадкові стати гетьманом України, але той відмовився. Коли здивований самодержець сказав: «Ви ж нащадок гетьмана Скоропадського!», його флігель-ад'ютант відповів: «Але в моєму домі більше шанують Мазепу!»¹⁸. Поза сумнівом, така відповідь не могла прийти в голову людини, вихованої на шанобі до свого роду. Тим більше, що ані тоді, ані пізніше П.Скоропадський не був таким ідейним мазепинцем, як його зображує О.Смирнов.

Очевидно, йому невідомо, що вже будучи главою держави, П.Скоропадський сам не взяв участь і не дозволив членам уряду бути присутніми на багатотисячній панахиді за гетьманом І.Мазепою у липні 1918 р. І причиною була чинна церковна анафема, яка все ще тяжіла (і тяжіє) над іменем І.Мазепи¹⁹.

Наголошуючи на гетьманському родоводі П.Скоропадського як поважній підставі очолити Українську Державу в 1918 р.²⁰, О.Смирнов в іншій своїй книзі наполягає на відсутності прямої тяглості між державними утвореннями на території сучасної України. «Цей висновок цілком виправданий і стосовно можливої спадкоємності між малоросійською гетьманщиною XVII–XVIII ст. і гетьманатом Скоропадського зразка 1918 р.», – резюмує автор²¹.

Не менш плутаними й суперечливими є уявлення О.Смирнова про «українське козацтво», «запорізьких козаків» періоду 1917–1918 рр. Сам же П.Скоропадський бачиться авторові «білим кентавром українського козацтва» – генерал у білій черкесці злитий воєдино з білим конем. А от що таке це саме тогочасне «українське козацтво» автор так і не пояснює.

Далі довідуємося, що П.Скоропадському «воскресли з забуття історії *запорізькі козаки* (курсив мій – Р.П.) вручили булаву гетьмана»²². Очевидно, ідеться про з'їзд вільного козацтва у Чигирині (жовтень 1917 р.). Там дійсно П.Скоропадський був заочно обраний наказним отаманом, але ж не гетьманом²³. Зрозуміло, що ці посади не адекватні. Якщо вже й говорити хоча б про віртуальне вручення булави (такого акту насправді не було), то це сталося на хліборобському з'їзді 29 квітня 1918 р., який проходив у київському цирку Крутикова. До речі, щоб якось пом'якшити булгаковську іронію щодо невідомого вибору місця проголошення гетьмана, автор указує, що й конституювання ленінського раднаркому відбулося в не дуже підходящому приміщенні – інституті шляхетних панянок²⁴.

О.Смирнов наголошує на великій увазі гетьмана до «козацтва, що відроджувалося» – його він вважає авангардом нації. Автор навіть ставить П.Скоропадського у приклад сучасним російським правителям і висловлює щирий жаль, що й через сімдесят років російське козацтво не досягло такого стану, як українське при гетьманові²⁵.

Проте, мабуть, авторові невідомо, що саме П.Скоропадський, ставши главою держави, віддав наказ про розпуск вільнокозацьких організацій. Як і той факт, що чимало колишніх отаманів брали активну участь у поваленні свого колишнього патрона. Не без гордості О.Смирнов говорить і про створення із нащадків українських козаків гетьманської гвардії – Сердюцької дивізії. Але й словом не згадує про низьку боездатність цього підрозділу й перехід сердюків на бік Директорії.

Урешті, можна було б погодитися з далекою від історичної дійсності гіперболізацією О.Смирновим «запорізького козацтва» зразка 1918 р. Адже він не тільки історик, а ще й підсавул Війська Донського. Але ж що тоді робити зі справжнім істориком О.Смирновим, який в іншій своїй книзі твердить, що відродження гетьманату було неможливим, адже в той час в Україні «уже не було не тільки козацтва як військового стану, але і його спадкоємців – південноросійських землевласників-дворян (Скоропадських, Лизогубів, Дорошенків). Так що гетьман П.Скоропадський тільки й міг утриматися на німецьких багнетах як буферна держава, утворена Німеччиною»²⁶. Виникає просте запитання: а ким же були сам П.Скоропадський, прем'єр-міністр Ф.Лизогуб, міністри Д.Дорошенко, О.Рогоза, М.Василенко та інші нащадки давніх українських гетьмансько-старшинських родів? Відповідь міститься у передмові до першої книги, але як усе це узгодити в рамках творів одного

й того ж автора, де нагромаджено стільки суперечливих, а то й полярних тверджень?

Досить дивну аргументацію наводить О.Смирнов і при поясненні причин падіння гетьманату. Він переконаний, що відсутність боєздатної армії – це «не провина Скоропадського, і навіть не німецького командування, а російського офіцерства»²⁷. Саме російські офіцери – прихильники єдиної і неподільної Росії – мали покласти голови за самостійну Україну. Чи не парадокс? Хоча дехто й клав, як офіцерські дружини генерала Кирпичова-молодшого та полковника Святополка-Мирського.

Іншу причину фіаско гетьманату автор пояснює підступами європейського масонства. Причому до примітивного просто. Паризькі «брати» не підтримали П.Скоропадського, оскільки він «мав низький ступінь посвяти, малий масонський градус і належав до початкового прошарку світового масонства – білого»²⁸. Виходить, що займай П.Скоропадський більш високе становище в масонській ієрархії, то Антанта зберегла б гетьманат як самостійну державу. Хоч давно доведено, що в післявоєнних розкладах держав-переможниць таких намірів щодо України не було і близько.

У сучасній російській історіографії П.Скоропадському й О.Долгорукову ставиться на карб трагічна доля тисяч російських офіцерів – останніх захисників Києва від військ Директорії. Очевидно, за тих умов обидва мало що могли зробити для бажаного переходу офіцерства (та ще й зі зброєю) на Дон. О.Смирнов усю відповідальність перекладає лише на О.Долгорукова, який «повівся не по-генеральськи, не проконтролював виконання угоди» щодо роззброєння власних військ.

Автор переконує читача, що «гетьман пішов, не переодягаючись у форму німецького офіцера, не прикидаючись пораненим і не таючись, спокійно віддавши наказ по армії і підписавши останнє звернення до народу України». Спогади самого гетьмана свідчать, що це було не зовсім так. У будь-якому випадку назвати цей «вихід» почесною капітуляцією складно.

А от О.Долгоруков, як пише О.Смирнов, «рвонув з одним з останніх німецьких ешелонів», загубивши при цьому золотий портсигар із монограмою. Саме цей малодушний вчинок генерала письменник М.Булгаков і приписав гетьманові²⁹. Твердження О.Смирнова про втечу О.Долгорукова до Німеччини спростовують спогади князя. Він змушений був переховуватися від властей Директорії, а потім і більшовиків. Згодом князь дістався армії М.Юденича, де командував дивізією³⁰. Очевидно, О.Долгоруков не міг розраховувати на прихильність А.Денікіна, а тим паче, на милість керівництва УНР. І трагізм долі хороброго і нескореного графа Ф.Келлера, розстріляного у Києві військовиками С.Петлюри, тому доказ³¹.

Для вивищення «свого» героя О.Смирнов нерідко вдається до порівнянь, котрі не можна визнати вдалими. Так, він стверджує, що над петербурзьким будинком Скоропадських майорів «жовто-блакитний український прапор». І тут же докоряє експікеру російської Верховної Ради Р.Хасбулатову за те, що над його підмосковною дачею не здійняте зелене знамено Ічкерії³².

Участь П.Скоропадського у російсько-японській війні автор супроводжує запитанням: герой чи ідіот? Залишити друзів, комфорт, дружину і піти добровольцем? А П.Скоропадський пішов. І далі йде порівняння: «Чи можна уявити, щоб у січні 1995 р. хтось із московських бізнес-лідерів залишив би свій мерседес, віллу, родину, секретарку і добровільно вирушив штурмувати Грозний, згадавши, що він старший лейтенант запасу»³³. Навряд чи слід коментувати такі сумнівні аналогії.

Для того, щоби показати, наскільки головний супротивник гетьмана С.Петлюра – «нікчемний семінарист-недоучка», О.Смирнов удається до абсолютного фантазування, стверджуючи, що П.Скоропадський – «випускник Сорбонни», «знав шість мов», «був людиною європейської освіти» тощо³⁴. Звідки автор почерпнув ці відомості, уявити складно.

Щоби підкреслити вагу державотворчих здобутків П.Скоропадського О.Смирнов не без пафосу наголошує, що «гетьман підписав понад 400 найважливіших історичних актів»³⁵. Тут усе правильно, крім епітету «історичних». Дійсно, П.Скоропадський підписав близько чотирьох сотень законів. Очевидно, автору невідомий механізм тогочасного законотворення в Українській Державі. Через відсутність представницького органу закони ухвалював уряд і вони набували чинності після затвердження гетьманом. Три чверті з них були рутинними розпорядженнями про виділення коштів на різні державні потреби. І навряд чи вони тягнуть на статус історичних.

Місцями образ генерала П.Скоропадського у зображенні О.Смирнова набуває містичного характеру (цит. за оригіналом): «Генерал Скоропадский в бою вызывал у окружающих чувство какого-то сладострастного упоения смертью своей или врага»; «Ему поклонялись как античному богу войны Марсу»; «В этой голове, которую Скоропадский брил наголо, было что-то грозное, демоническое, колдовское»; «Белый призрак»; «Белый кентавр»; «Белый демон войны» і т.д.³⁶

Прикро, що людина, яка взялася сказати правду про «вождя запорозького козацтва», погано знає його біографію. Так, О.Смирнов пише: «Перші десять років хлопчик [...] провів у родинній садибі»³⁷. Тоді, як сам П.Скоропадський згадує: «Прожив перші 5 років мого життя за кордоном»³⁸. Очевидно, видавець спогадів так і не спромігся їх прочитати.

Зустрічаються речі й зовсім неприпустимі для біографічного нарису. О.Смирнов стверджує, що син Данило, який народився 1904 р., – це «остання дитина у сім'ї. Усього подружжя Скоропадських мало чотирьох дітей»³⁹. Гадаю, що Павло Петрович та Олександра Петрівна мали б усі підстави образитися на такого їх «життєписця», адже крім згаданих автором чотирьох дітей народилися ще Павло, який помер у дволітньому віці влітку 1918 р., і вже в еміграції – Олена. І таких помилок, недоречностей і неточностей у невеликому за обсягом тексті чимало.

І, насамкінець, про книгу О.Смирнова як археографічний продукт. У передмові він повідомляє, що за кордоном Павло Петрович закінчив свої мемуари, які «ще жодного разу не видавалися ані в Україні, ані в Росії». Отже, виходить, що саме О.Смирнову належить пальма першості в публікації спогадів однієї з провідних політичних постатей доби Української революції 1917–1921 рр. Будь-хто із сучасних істориків позаздрив би євристично-джерельній знахідці автора. Проте укладач книги замовчує справжнє першоджерело публікації спогадів. У стороннього читача може скластися враження, що О.Смирнову пощастило натрапити в архівних фондах на забутий рукопис спогадів українського гетьмана, провести їх текстологічне, археографічне опрацювання і першим подати на суд читачеві.

Поза сумнівом, нічого подібного О.Смирнов не робив. Він просто взяв спогади П.Скоропадського, які вийшли у Києві 1995 р.⁴⁰, і перевидав їх. Мені, як члену редакційної колегії й робочої групи укладачів цього видання, дуже прикро, що «письменник й історик» О.Смирнов діє у такий піратський спосіб. Адже він, скориставшись упорядкованими й опублікованими іншими науковцями спогадами, видав їх уже від свого імені як першодрук. І тепер на обкладинці мемуарів П.Скоропадського, пошанованого автором

високопафосною абракадаброю «последний магистр ордена запорожского казачества – степных преславных крестоносцев XX века» красується «Александр Смирнов» – замість прізвища автора П.Скоропадського! Чи по чину підосавулу Війська Донського така честь?

Та гірше те, що «першопублікатор» цих спогадів фактично вчинив наругу над виданням, підготовленим українськими вченими. О.Смирнов викинув надзвичайно кваліфіковану передмову проф. Я.Пеленського, умістивши свою вступну статтю-нарис, про наукову якість якої вже йшлося вище. Не подав він і важливих пояснень щодо засад мовного опрацювання тексту, а також достовірну коротку хроніку життя гетьмана (до речі, укладену його донькою Оленою). Не вагаючись, О.Смирнов вилучив весь, абсолютно необхідний для публікації історичних джерел, науково-довідковий апарат – коментарі, примітки, іменний та географічний покажчики. Така ж доля спіткала й уміщені в нашому виданні фотоілюстрації.

Яка наукова вартість таких, «обрубаних» О.Смирновим, спогадів – зрозуміло. Ясно також і те, що видати за «відкриття» саме ним цього важливого історичного джерела і «сказати всю правду» про П.Скоропадського О.Смирнов міг тільки таким «методом». Цілком очевидно, що він несумісний ані з науковою сумлінністю, ані з етикою вченого.

¹ Широкоград А. Последний гетман «независимой» Украины // <http://nvo.ng.ru/printed/221032>

² Пученков О. Украинизация Украины – опыт Скоропадского // <http://pda.regnum.ru/news/1172882.html>; *Его же*. Переворот в цирке // Родина. – 2007. – №7.

³ Бондаренко Д. Гетман Скоропадский: патриот, обречённый на коллаборационизм // <http://www.rus.in.ua/news/3022.html>; Дикий А. Неизвращённая история Украины-Руси // <http://ukrstor.com/dikij/>

⁴ Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба Добровольческой армии. Май – октябрь 1918. Воспоминания, мемуары. – Минск, 2003. – С.52.

⁵ Гражданов Ю.Д., Зими́на В.Д. Союз орлов: Белое движение и германская интервенция в 1917–1920 гг. – Волгоград, 1997; Зими́на В.Д. Внутренняя политика белого правительства П.Скоропадского // Революция и гражданская война: новое осмысление: Мат. междунар. науч. конф. – Симферополь, 1995.

⁶ Бутаков Я. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 – начало 1920 гг.). – Москва, 2000; Цветков В. Белые армии Юга России. – Москва, 2000; Михайлов И. Малоизвестные страницы деятельности правительства гетмана П.П.Скоропадского // Гражданская война в России: события, мнения, оценки. – Москва, 2002.

⁷ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – Москва, 2008.

⁸ Там же. – С.5.

⁹ Там же. – С.30.

¹⁰ Там же. – С.23–24.

¹¹ Смирнов А. История Южной Руси. – Москва, 2008. – С.192.

¹² Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.21.

¹³ Там же. – С.25.

¹⁴ Державний вістник. – 1918. – 4 серпня.

¹⁵ Там само. – 6 вересня.

¹⁶ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.25.

¹⁷ Смирнов А. История Южной Руси. – С.192.

¹⁸ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.11.

¹⁹ Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002. – С.63–64.

²⁰ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.6.

- ²¹ Смирнов А. История Южной Руси. – С.191.
- ²² Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.17.
- ²³ Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К., 2010 – С.110.
- ²⁴ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.21.
- ²⁵ Там же. – С.18.
- ²⁶ Там же. – С.17.
- ²⁷ Смирнов А. История Южной Руси. – С.191.
- ²⁸ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.27.
- ²⁹ Там же. – С.26.
- ³⁰ Там же. – С.27.
- ³¹ Там же. – С.29.
- ³² Там же. – С.30.
- ³³ Граф Келлер. – Москва, 2007. – С.878.
- ³⁴ Там же. – С.802.
- ³⁵ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.10.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. – С.24.
- ³⁸ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.381.
- ³⁹ Смирнов А. Проект «Украина», или Звёздный год гетмана Скоропадского. – С.10.
- ⁴⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995 (видавці: Східноєвропейський інститут ім. В.Липинського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАНУ, Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ).

The article analyses substantially the approach to the coverage of the figure of the last Ukrainian hetman Pavlo Skoropadsky and publication of his memoir heritage, which is atypical for modern Russian historiography. It is proved that the excessive glorification of celebrity personality leads to the creation of new myths and historical process depersonification.